

ԳԷՈՐԳ ԱՊՏՈՒԼԼԱՀԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶՀՆՅ. ՄԿՐԵԱՆԻՆ

ԱՆԻ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

1866ին *Բազմավէպը* ծանուցում է առաջին հայ լուսանկարիչների մուտքը մշակութային կեանք: Դա ընդամենը երեք տասնամեակ անց էր այն ժամանակից, երբ Ֆրանսիայում 1839ին, Լուի Դագէրի շնորհիւ ծնւում է լուսանկարի հրաշքը:

1860ականներին Օսմանեան Կայսրութեան մայրաքաղաք Կ.Պոլսում իրենց նորայայտ գործի աշխատանքներն են ծաւալում Ապտուլլահ (Ապտուլլահեան)¹ եղբայրները: Չինայելով նիւթական մեծ ներդրումներ՝ նրանք զարգացնում են լուսանկարչական արուեստը եւ մի քանի տարուայ մէջ վաստակում պատուաւոր անուն եւ հեղինակութիւն հասարակութեան մէջ: Ինչպէս նշում է 1866ին *Բազմավէպի* յօդուածագիրը. «Այսօրուան օրը կրնանք համարձակութեամբ ըսել, [...] որ այս վերջին երկու տարիներու մէջ մեծ կատարելութեան հասցուցած են լուսանկարը, որչափ որ արուեստին հիմնական հանգամանքները կը ներեն եւ գուցէ Եւրոպայի լուսանկարի անուանի արուեստանոցներէն վար չեն մնար: Ազգերնու մէջ առաջին անգամ այս արուեստին զարգացուցիչներն իրենք ըլլալով, ազգային յիշատակներու մէջ պէտք է չմոռացուի բնաւ անուննին»²:

Մէկ տարի անց՝ 1867ին Ապտուլլահեաների Պոլսի տեսարաններով մեծազիր լուսանկարների հաւաքածուն ցուցադրւում է Փարիզի Համաշխարհային Արուեստահանդէսում եւ արժանանում չքանչանի: Այդ նկարները պատկերում էին Օսմանեան Կայսրութեան մայրաքաղաքի պատմական շէնքեր, գիւղական տեսարաններ եւ երեւելի անձանց դէմքեր: Նրանց մասին գովեստի տողեր են գրւում *Բազմավէպում*, Լոնդոնի *Թայմզում* եւ փարիզեան մամուլում: *Թայմզը* գրում է. «Չզիտենք ուրեմն այս լուսանկարիչները որ ազգի եւ որ կրօնին են պատկանում, բայց ինչ հաւատքի տէր էլ լինեն, իրենց աշխատանքները սքանչելի են», իսկ *Բազմավէպը աւելացրել է*. «կրնանք ապահով-ցրնել զիրենք՝ որ իրենց պատկերներուն լուսէն շատ անելի պիտի դիմանայ իրենց անունն ու համբաւը»³: Իսկ *անգլիացի ճանապարհորդ Մորէյը (հաւանաբար՝ Murray) իր առձեռն ուղեցոյցի մէջ (Guide des Voyageurs) այսպէս է գրում Ապտուլլահեաների մասին*. «...Ապտուլլահ եղբայր որոնք կայսեր եւ արքունի պալատան լուսանկարիչքն են ասոնց մէջ ամէնէն անուանիներն են: Իրենք ազնուական ընտանիքէ են, եւ իրենց տաղանդովը եւրոպական համբաւ ստացած, որու դէմ արուեստակիցներէն ոչ ոք կրցաւ մրցիլ ինչուան հիմա: Տաճկաստանի մայրաքաղաքին մէջ գտնուած յարգի եւ հետաքրքրական բաներէն մէկն ալ այս ճարտարներուն ձեռակերտերն սեպուելով, ճանապարհորդք քաղքէն բաժնուելու ժամանակին, ասոնցմէ յիշատակի լուսանկարներ կ'առնուն, կը տանին: Ասոնց գործարանն է՝ ի մեծ փողոց ի՝ Բերա»⁴. Իրենց լուսանկարաց հաւաքմանը մէջ կը պարունակուին Պոլսոյ ընդհանուր տեսարանք, արդի կայսերական ընտանեաց պատկերք, եւ նոյն կայսերական ընտանեաց բոլոր նախահարք որոնք հին պալատան մատենադարանին մէջ

գտնուած պատկերներէն առնուած են: Ասոնցմէ զատ նաեւ տէրութեան բոլոր երեսելի անձանց պատկերներն կը գտնուին այս ճարտարաց քով ...»⁵:

Եղբայրներից ամենաարժանաւորը, որ առանձնանում էր իր ազգանուէր գործունէութեամբ, Գէորգ Ապտուլահան էր (1839-1918): Նա ծնունել է Կ.Պոլսի միջագիւղ/Օրթագիւղ արուարձանում, որ այն տարիներին մտաւորականութեան եւ ազնուական դասակարգի ամենաառաջադէմ եւ ամենազարգացած կենտրոնն էր: Ընդունուելով լուսաւորչական վարժարանը՝ Գէորգն աշակերտում է Մկրտիչ Պէշիկթաշեանին (1828-1868) եւ շարունակում կրթութիւնը Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանում: Այստեղ նրան դասաւանդում է Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը (1820-1901)՝ իբրեւ Հայ մատենագրութեան եւ պատմութեան ուսուցիչ: 1853ին վարժարանի ուսումնական տարուայ տուեալների մէջ տեսնում ենք Գէորգ Ապտուլահանի անունը: Իբրեւ լաւագոյն սան՝ նա փայլուն գնահատականներ եւ մրցանակներ էր ստանում քրիստոնէական վարդապետութեան, պատմութիւն սուրբ գրոց, ազգային պատմութեան, հայերէն, Ֆրանսերէն եւ իտալերէն շարագրութեան ու լեզուների, աշխարհագրութեան, ուրուագրութեան, «գիմագծութիւն ըստ տպագրի» եւ դրուագծութեան առարկաներից: Բացառիկ էին Գէորգի ընդունակութիւնները իւղաներկ «պատկերահանութեան» ասպարէզում: Աւարտելով վարժարանը՝ նա վերադառնում է Պոլիս, որտեղ եղբայրների՝ Վիչէնի եւ Յովսէփի հետ միասին սկսում են լուսանկարչութեան գործը: Այս մասին նա յիշում է նաեւ իր գրութիւններում. «Երեք եղբայրս, ոգի ի բռին աշխատելով, եւ չի խնայելով ոչ դրամ եւ ոչ որ եւ իցէ զոնորութիւն, շատ մը փորձերէ յետոյ, յաճախորդները զոն ընելու չափ արուեստը յառաջացուցինք, բայց մեր ճաշակը լիովին զոհացնելու չափ չէր եղածը»⁶: Յետագայ տարիներին նրանք կատարելագործում են իրենց արուեստը եւ հասնում բարձունքների: Եղբայրներից Գէորգը իր ապրած ողջ կեանքի ընթացքում համատեղում է մասնագիտական ստեղծագործ աշխատանքը ազգային-մշակութային, հասարակական ազգանուէր գործունէութեան հետ:

Վկայակոչենք Գէորգի կատարած նշանակալից քայլերից: Բերա թաղամասում գտնուող նրա լուսանկարչատունը մեծ համբաւ էր վայելում իր բարձր արուեստ աշխատանքով եւ ինչպէս յիշում էին նրա ժամանակակիցները. «...բոլոր Եւրոպա ու մինչեւ Ամերիկա ձեռքէ ձեռք կ'երթան իրենց լուսանկարները: Ո եւ իցէ երեսելի անձ որ Պոլիս[էն] անցնի, առանց Ապտուլահանանց ձեռքով լուսանկարուելու չ'երթար հոնտեղէն»⁷:

Բայց լուսանկարչական աշխատանքին յաջորդում էին հիւրասիրութիւնն ու գրոյցը, եթէ տուեալ անձը ինչ-որ կերպ կարող էր առնչուել հայոց խնդիրներին ու ցաւերին: Չէ՞ որ դրանք 1870ականներն էին, երբ հայ ժողովրդի գլխին ճօճւում էր թուրքի եսթաղանն ու սուրը:

Ականատեսը լինելով իր անտերունչ ազգի նկատմամբ իրագործուող ամէնօրեայ կեղեքումներին եւ ոճիրներին՝ Գէորգ Ապտուլահանը փորձում էր ծածուկ ու խիզախ հաղորդագրութիւններով թղթակցել եւրոպական եւ յատկապէս Ֆրանսիական առաջնակարգ թերթերին՝ լուրեր յղել ուղղակի իրական աղբիւրներից, յուսալով արթնացնել քաղաքակիրթ Եւրոպայի խլացած խիղճը: Այդ օրերի եռանդուն ազգային գործիչ Մինաս Չերազը (1852-1929) գրում էր. «խանդավառ հայրենասէր մ'էր, եւ կրնա՞ր ուրիշ բան ըլլալ, քանի որ անմահ Ալիշանին աշակերտած էր: Իր արուեստանոցը ժամադրավայրն էր հայ հայ-

րենատերներու եւ օտար հայատերներու: Բաւական էր որ Կոստանդնուպոլիս եկած եւրոպացի մը տեսակցութիւն մ'ունենար այդ համակրելի հայու հետ, իսկոյն հայատեր դառնալու համար: ...Ինք քաջալերեց գերման հնագէտ Մոդանանը⁸, որ 40 տարի զոհած էր Վանի սեպագիրները կարդալու, եւ *Դանի*⁹ քրթակից Տոմասէն, որ հայանալաստ յօդուածներ կ'հրատարակէր այդ կարեւոր քերթին մէջ»¹⁰:

Վեհանձն եւ անշահախնդիր հոգով գինեալ հայորդին նախածեռնում է հրատարակել մի շատ կարեւոր տեղեկագիր՝ L'Armenie et les Armeniens խորագրով Փրանսերէն գրքոյկը՝ իր բարեկամ եւ մտերիմ, Փրանսագէտ Յակոբ Իսկենտէրի (1871-1949) հետ՝ սեփական անունը չփոխանդելու համար քօղարկուելով Baron d'Este ծածկանուամբ: Գրքոյկը յղուում է մեծ պետութիւնների «դահլիճներուն, որպէս զի, Պերլինի վեհաժողովին մէջ երբ հայկական հարցը մէջտեղ գայ, խնդրոյն վրայ ստոյգ տեղեկութիւն ունենան»¹¹:

Գէորգ Ապտուլլահը ազգային բարենպաստ ձեռնարկների մասնակցում էր թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ բարոյական աջակցութեամբ: Կիլիկեան, Դպրոցասէր եւ Միացեալ Ընկերութիւններին նա մշտական նեցուկ էր եւ սատարող:

Իսկ Չերազի վերը յիշատակած Մոզմանի Վանի Հայ Բեւեռածեւ Արծա-նագրութիւնը կամ Բեւեռագիր Յիշատակարան Հայաստանեայց ճառը (57 էջ) 1872ին Գէորգ Ապտուլլահը թարգմանում է գերմաներէնից ու հրատարակում¹²: Եւ յետոյ իբրեւ յարգանքի ու երախտագիտութեան ցոյց՝ իր լուսանկարչատանը կազմակերպում է այդ բանախօսութեան լսումներն ազգասէր հրաւիրեալների համար եւ իրականացնում գրքոյկի վաճառքը, որից գոյացած գումարն էլ նուիրում է հեղինակին՝ հայ ազգին մատուցած ծառայութեան համար: Այդ ուսումնական ժողովներին այսպէս է արծազանգում նկարչի ուսուցիչ եւ բարեկամ Հմայեակ Պապիկեանը. «Այս ամէն ազգային թշուառութեան մէջ Դուք Ձեր օրինակով ցըցուցիք ամէնուն, որ եթէ բարեսէր կամք եւ գործունէայ ջանք ըլլայ, յաջողութիւնը եւ յառաջադիմութիւնը անշուշտ ձեռք կը բերուի, եւ դարուս ազգային պատմութեան մէջ լուսատու կ'էտ մը կը գրաւէք թէ՛ Ձեր գեղեցիկ արուեստին մէջ ըրած յառաջադիմութեան, եւ թէ՛ Ձեր բարի օրինակուն եւ ազգերնուս պատուոյն եւ փառացը աճելուն Ձեր ունեցած մեծ ձեռնտուութեամբ...»¹³:

Այս նամակի եւ սրան յաջորդող բոլոր բնութագրումների վառ ապացոյցն էր Գէորգ Ապտուլլահի նշանակալից մասնակցութիւնը 1878ի Ռուս-Թուրքական Պատերազմում ռուսների տարած յաղթանակից յետոյ Սան Ստեֆանոյում կնքուած պայմանագրի արարողակարգին: Նա իբրեւ պալատական լուսանկարիչ ականատեսն էր դիւանագիտական ողջ գործընթացին: Բանակցութիւնները տեղի էին ունենում Առաքել պէյ Տատեանի ապարանքում, ուր եւ իջեւանել էր ռուսական մեծ իշխան, հեծելազօրի զօրավար Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը: Վերջինս արդէն Պոլսում ծանօթացել էր Ապտուլլահ եղբայրների գործին եւ լուսանկարուել նրանց մօտ: Ի նշան գոհունակութեան՝ զօրավար Նիկոլայեւիչը իր մօտ՝ Տատեանի ապարանք է կանչել Գէորգ Ապտուլլահին՝ իր բանակի սպայակոչտով եւ գլխաւոր զօրավարներով միասին խմբանկարուելու համար: Իրականացուած խմբանկարում եղել են 107 անձինք, որոնց թւում՝ իշխաններ եւ պալատականներ, ծովակալներ ու գնդապետեր, ցարական բանակի հայ եւ ռուս զօրավարներ:

Ոգեւորուած Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի հայանպաստ դրոյթների յուսադրող կանխատեսումներով, Գէորգ Ապտուլլահը Պոլիս վերադարձին իրենց բնակավայրում կազմակերպում է ճոխ եւ մեծածախ խնջոյք՝ ի պատիւ ռուսական բանակում ծառայող հայ զօրավարների: Դա խիստ զայրացնում է սուլթան Համիդին, եւ միայն ռուս բարձրաստիճան ալերի միջնորդութեամբ արիասիրտ հայրդին ազատուում է պատժից: Գ. Ապտուլլահին սիրում եւ զնահատում էր ժամանակի ողջ հայ մտաւորական սերուցքը: Նա մտերիմ յարաբերութիւնների եւ նամակագրական կապերի մէջ էր արդէն ծովանկարիչ Յովհաննէս Ալվազովսկու, դերասան Պետրոս Աղամեանի, Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի, ազգային եւ գրական գործիչներ Չերազի, Խորեն Նարպէյի, Ներսէս Վարժապետեանի, Սրբուհի Տիւսաբի, Եւփիմէ Օտեանի, Թէոդիկի, Արշակ Չօպանեանի եւ այլոց հետ:

Բերելով երկու փոքրիկ հատուած Գ. Ապտուլլահին գրուած Հայր Ալիշանի եւ Տիւսաբի նամակներից՝ կարելի է հասկանալ այդ բարեկամութեան խորքն ու կշիռը: 1872 Ապրիլի 11ի իր նամակում Ալիշանը գրում է. «...Ես քեզմէ եւ եղբայրներէդ ուրիշ բան կը սպասեմ. գործիքնիդ շալակեցէք, եւ թէ ոչ շքօան մ'ընէք՝ գոնէ անկիւն մը ի Հայաստան, եւ քանի մը հարիւր տեսարաններ բերէք, նաեւ բեւեռագիրներ: Բայց Վիշէնիկ աղային ըսէ՝ որ այս բանս նազիկաճեմ քալուածքով չ'ըլլար, քիչ մ'ալ հսկայաճեմ ըլլալու է, լաւ եւ ճարտարիճեմ: -Բարեացակամ ձեր Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշանեան»¹⁴:

Չի կատարուում այս ցանկութիւնը, թէեւ Գէորգը առաջարկում է միասին ճամփորդել: Վերջինիս Ալիշանը պատասխանում է՝ «կրնաս եւ արդէն գուշակես, որ ես ծանրավարժ եւ անվարժ մէկ մ'ըլլալով՝ չեմ կարող հրաւերքիդ ընդունող ըլլալ, եթէ լուսաստուգեան հրաշալի արուեստին պէս եւ ատլի հրաշարուեստ մը զիս թուցանէր Վանայ ծովուն եզերքը՝ գտնուելու ոչ սակաւ գոհ կ'ըլլայի»¹⁵:

Իսկ Տիւսաբը, որ մշտապէս վայելում էր Գէորգի աջակցութիւնը, գրում էր. «Երանի քեզ դուն ըլլալուդ համար, եւ երանի մեզի քեզ նման բարեկամ ունենալնուս համար»¹⁶:

Շատ խօսուն է Ապտուլլահին ուղղուած Պոլսի Պատրիարքարանի Ժողովի ընտրած հայ դատի պաշտպանութեան պատուիրակներից մէկի՝ Նարպէյի նամակը՝ գրուած 1878 Մայիսին. «...Դուք՝ որ ազգին ուրախութիւնն էք, պարծանքը եւ նրա անուան ու պատուոյն լուսասփիտ տարածողները: Լուսոյ որդիք, լուսոյ հետ է Ձեր գործակցութիւնը, խաւարը երբեք չպիտի յաջողի իր մոռալը Ձեր վրայ տարածելու... սիրոս, ցնծութեամբ կը խայտայ երբ կը տեսնեմ որ Ձեր անունը այսքան տարածուած է, եւ Ձեր տաղանդին արժէքը այսքան ճանչցուած է հոս (Պետերբուրգ): Ձեր անուանը պատիւը՝ շող մը կը տարածէ այն ազգին վրայ որ պատիւ ունի զՁեզ իր ճշմարիտ որդուցը նախակարգ դասուն մէջ տեսնելու: Այն ազգին՝ որուն նուիրած էք Ձեր ազնուական սիրտը, բարձր հանճարը եւ լուսաբորբոք միտքը»¹⁷:

Եւ իզուր չէր 1900ի Գեղունի հանդէսը իր հրապարակած «Նշանաւոր Ազգայինք» շարքում յիշում նաեւ Գէորգ Ապտուլլահի անունը: Իբրեւ ամենաբնութագրական բնորոշում յիշենք նաեւ Պոլսի պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանի ելոյթը Պոլսի հայերի Ազգային Ժողովում, երբ քննարկուում էին ազգին վրայ ծանրացած կարեւորագոյն խնդիրներ: Նա դիմում է ժողովական-

ներին հետեւեալ խօսքերով. «Եթէ ունենայի յիսուն Ապտուլլահներ, կրնայի ազգիս ցաւերը մեղմացնել եւ բռնութեան ճիրաններէն ազատել»¹⁸:

Հրապարակում ենք Նդիշէ Չարենցի Անուան Երեւանի Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանի (ԳԱԹ) ձեռագրային պահպանում պահպանուած լուսանկարչի 7 նամակները¹⁹, յղուած Պոլսի Պատրիարքական Փոխանորդի պաշտօնակատար Յովհաննէս Քհնյ. Մկրեանին²⁰:

Ներկայացուող նամակները բնութագրում են Գէորգ Ապտուլլահի եւ Մկրեան քահանայի միջեւ եղած ջերմ բարեկամական յարաբերութիւնները, որոնք էլ խթան են հանդիսացել նրանց ազգանուէր գործունէութեան:

Հրապարակուող նամակները բնագրի համեմատութեամբ ենթարկուել են կէտադրական եւ ուղղագրական փոքրաթիւ շտկումների:

1.

1876, Սեպտ. 13/25 Բերայ

Յարգոյ եւ սիրելի Տէր,
Վաղը ճիշդ ժամը 8-ին Թայմս²¹ լրագրին թղթակիցը Կուլէնկա մեզի պիտի գայ եւ իրեն խօսք տուած ենք զՁեզ իրեն հետ տեսակցել տալու: Այս տեսակցութիւնը ինքն մեծաւ սիրով ընդունած ըլլալով՝ սա յարգի խօստումն ալ մեզի գրուցած է, թէ «ինքը բոլորով սրտիւ հայ խնդրոյն²² հետ պիտի զբաղի»: Մեծ շնորհք մըն է մեզի որ պիտի ընէ երեւելի թղթակիցը՝ առիթն օգուտ քաղենք:

Մնամք սիրով

Գ. Ապտուլլահ

2.

1876, Սեպտ. 21, հինգշաբթի Բերայ

Յարգոյ եւ սիրելի Հայր,
Անպատճառ եւ անվրէպ վաղը ուրբաք ժամը առաւօտեան 3-ին Պէյօղլու մեր գործարանը²³ գտնուիլնիդ կը խնդրեմ, զի Ձեզի հետ ի միասին քանի մը անձինք, որոց մենք ես պիտի մասնակցիմք, մեծ անձի մը հետ պիտի խօսակցիմք ազգային գործոց²⁴ վրայօք: Կ'աղաչեմ չզլանաք այս կարեւոր խնդիրքս, զի ժամանակը շատ սուղ է: Բանակցելիք անձը վաղը կ'ես օրէն քիչ ետքը պիտի մեկնի կ'ըսեն Պօլսէն...

Մնամ սիրով եւ յարգանքօք

Գ. Ապտուլլահ

3.

(1878). շաբաթ

Սիրելի Հայր,
Հինա ժամը 10-ին Պրայսը²⁵ եկաւ մեզ մ. Վալասիմ²⁶ հետ: 1/2 ժամ տեսնուցանք, կարեւոր խօսքեր ըրինք. ցոյց չ'ուզեր, կ'ուզէ պատրիարքը տեսնել. <մանաւանդ> ինքը նախ երթալ տեսնել կ'ուզէ. խոստացայ իրեն ամէն դիւրութիւն մատուցանել այս տեսակցութեանց մասին, չէզոք տեղեր կ'ուզէ ընդունել զպատգամատրները ինչպէս ի Պատրիարքարան ըստ իրեն առաջարկութեան:

Վաղը եթէ կ'ուզես եկու զիս:

Վաղը առաւօտ ժամը 2-ին վաբօր²⁷ կայ կամուրջին ի Պօսֆօր եպիսկոպոս մը գտիր բան մը ըրէ եկու:

Ես Էմիրիէնի իսկելէն կ'սպասեմ զքեզ, եթէ մէկն ալ չգտնաս դարձեալ եկու զէն²⁸ չունի²⁹ Յովակիմեանին³⁰ կը գրեմ որ ինքն ալ գայ նոյն շոգեմատով: Յոյց չ'ուզեր ըսի, պարզութիւն, զգուշութիւն, մանաւանդ այս է որ պատուիրեց ինձ: Շատ խօսքեր ըրինք ի միասին:

Գ. Ապտուլլահ

4.

Սիրեցեալդ իմ Տէր Հայր,

Այսօր տէր Թաղէսը եկաւ ինձ եւ ըսաւ թէ ինքը մենակ կարող չէ Դպրոցատէր Հայուհեաց ընկերութեանը³¹ ի նպաստ նուիրատուներ բաժանել: Ինքը միայն իւր ծովսերուն դիմել կարող է, բայց միւս տոմսերուն համար կ'ըսէ, պէտք է որ ուրիշներ եւս մասնակցին եւ իւրաքանչիւրն հաւաքող քահանայից որոշեալ թուով անուանց ցուցակ մը առնու կամ հետը ունենայ որպէս զի աշխատանքը այսպէս բաժնուած ըլլալով դիրութիւն ըլլայ եւ շփոթութիւն չծագի:

Կ'աղաչեմ, Սիրելի Հայր, այս մասին Ձեր աջակցութիւնը մի զլանաք, ոչ թէ Դուք եւս հաւաքելու ելլէք, այլ այս տոմսակներուն բաժանումը ըսած կերպովս տնօրինելու աշխատանքը յանձն առնուք: Շատ կ'աղաչեմ, դիրացուցէք ինձ այս ձեռնարկը եւ երախտապարտ կացուցէք:

Ձեր անձնուէր բարեկամ

Գէորգ Ապտուլլահ

Բերա, 17 Մեպտ. 1880

Դ.շաբթի

5.

(1886-1887)

Հինգշաբթի, 18/30 Մեպտ.

Սիրելիդ իմ Հայր Սկրեան

Վաղը, ուրբաթ մտադիր եմ ..... Սթեֆանօ³² երթալ տիկին Տիւսաբին³³ այցելութեան: Եթէ կ'ուզէք միատեղ երթանք: Առաւօտեան յարմար ժամն է ըստ ֆրանկոյ 10, 20 (որ է ըսել ըստ տաճկաց 2-ի քառորդ անցած): Սիրքեճի կայարանը Ձեզ պիտի սպասեմ:

Գիտէք որ խօսք տուած ենք եւ ինքն ալ պիտի սպասէ: 4-ին անպատճառ կայարան գտնուելու է:

Ի տեսութիւն առտու

Ռոջ լերուք

Գ. Ապտուլլահ

6.

1887, Յունիս 19 Գահիրէ³⁴

Ամենասիրելիդ իմ Հայր Սկրեան,

Իմ երկար ժամանակեայ լռութիւնս պատեհ առթիւ կ'ընդհատեմ: Սկրտիչեան ազնիւ գերդաստանէն Համբարձում Էֆենդին իւր ընտանեօքն դէպ ի Պոլիս կը մեկնի եւ իւր մեկնման նախընթաց գիշերն, այսինքն այս երեկոյ, բարի ճանապարհ մաղթելու դիտման իրեն եկած եմ իմ եղբօրս³⁵ հետ միասին: Սիթէ կարելի է որ այսպիսի յարմար առիթ մը փախցունեն արտայայտելու համար Ձեզ իմ բարեկամական անկեղծ զգացումս եւ այն քաղցր տպաւորութիւնը զոր Ձեր անձիս բարեկամութիւնը թողած է սրտիս վրայ: Երկար ժամանակ չգրեցի Ձեզ, կ'զգամ յանցանքս ու մեղքս քաւելու համար Ձեր անհուն ներողամտութեանը կը դիմեմ: Ահա այժմ ես ալ եզրապատեցի եղայ, ես ալ այս երկրիս կիզիչ արեւուն ներքեւ հելլաք³⁶, եղայ, բայց սրտու զգացմամբ

եւ ըղեղովս եմ ինչ որ էի. նոյն Գէորգն, նոյն Ապտուլլահն: Միայն զգացմունքն, եւ նորահաստատ Գործարանին կարգադրութիւնները եւ ապագային պատրաստութիւնները զիս կերպով խստիւ կ'արգելեն որ աւելի ստեպ թղթակցիմ իմ բարեկամացս հետ. այս ալ ներելի է անշուշտ այնպիսեաց կողմէն որոնք զիտեն ու կը զնահատեն հարկին եւ պարտաւորութեան օրէնքը: Գործարանին բացման առաջին ամիսը բաւական յաջող գնաց գործերն, բայց այժմ օդերուն ջերմութեան պատճառաւ ինչպէս ամէն գործ, այսպէս մեր գործերն ալ կերպով մը դադարման մէջ են: Բայց մենք յոյս ունինք, որ յառաջիկայ աշնան բաւական կարեւոր գործեր պիտի ունենամք ու մեր յոյսն ու աշխատանքը պիտի պսակուին յաջողութեամբ, առ այժմս յուսամք յԱստուած:

Եզիպտոս շատ հետաքրքրական երկիր մը երեսաց մեզ եւ իրօք ալ հետաքրքրական է, պատմական, արուեստական, հնագիտական, նկարչական շատ գեղեցիկ. յոյս կայ եւ սիրուն բաներ կան զորս առանձինն լուսագրելով³⁷ պիտի հրատարակեն յառաջիկայ ճմեռն:

Եզիպտոսի բնական եւ արուեստական գեղեցկութեանց Դուք արդէն ծանօթ էք որով ինձ հարկ չմնար այս բաներով երկարախօսել Ձեզ: Միայն որչափ ալ գեղեցիկ եւ հրապուրիչ ըլլայ, երկիր մը, հայրենեաց, սիրելեաց, բարեկամաց յիշատակին քաղցրութիւնքով բան մը չգօրէր մանաւանդ որ ընկերութեան, հաղորդակցութեան եւ համապատասխանող գաղափարներ յորում կը կայանայ ճշմարիտ հաճոյք մտաւորական, այս բաները գլխաւորապէս կը պակսին հոս եւ ես ալ գիտէք ինչ մեծ ախորժ կ'զգամ այսպիսի ընկերակցութիւններէն: Իմ սիրած նկարագիրս գիտէք արդէն, այն նիւթերն որ մեր ազնիւ եւ սիրելի Կիւմիւշկերտանին է եղբարց տանը մէջ սովորական եղած նիւթերն են[.] ահա հոս կը պակսին բնական այն քաղցր խօսակցութիւնները, վասնզի որ ազգութիւն քիչ շատ քաղաքականութիւն, ընկերական խնդիրներ, գուցէ կան փիլիսոփայութիւններ, այսպիսի գաղափարներ խիստ քիչերու քով կը գտնեն կամ չեն գտներ ըսելու կը համարձակիմ. որով մեր կեանքը բոլորովին նիւթական (*անընթ.*) կեանք եղաւ, բայց ինչ պէտք է ընել, քանի որ հարկը պարտք դրած է վրաս գոնէ աս վայրկեանիս մոռնալ այդ վերոյիշեալ քաղցր խօսակցութիւնները: Մա վայրկեանիս, ահա ներսի սենեակը արաբական ուղ կը զարնէ երիտասարդ մը եւ հանդիսատես բարեկամք ոհ, քաման, քաման³⁸ կը կանչին եւ bis, bis ըստ երոպացոց, ու կ'ստիպեն զիս որ թողում նամակս ու ներս երթամ: Ուստի կը խնդրեն որ ներողամիտ ըլլաք, զի ես ալ օրուան աշխատանքներէն խօնջեալ եմ եւ կ'ուզեմ այդ արաբական սրտառու շեղանակները լսելով մտածեն հայրենեացս եւ սիրելեացս վրայ որոց շարքին մէջ էք դուք եւս, ով Սիրելիդ իմ Հայր եւ ազնիւ բարեկամ:

Ողջոյն մատուցէք այս ժամոյն սիրելիքս մեր եւ մանաւանդ առ Կիւմիւշկերտան եղբօրս որոյ յառաջիկայ շաբթոս անպատճառ պիտի գրեն:

Ընդունեցէք իմ սրտագին զգացումս եւ հաւատացէք իմ անյողողոյ բարեկամութեանս:

Գէորգ Ապտուլլահ

Գերապատիւ Տէր Հայր Սկրեան,
Վշտակիր բարեկամս,

Գարձեալ մահուան դառն հարուած մը³⁹ կու գայ խորտակել ի վաղուց վշտացեալ ու սգակիր սիրտդ, շատ լացիւր այս աշխարհիս վրայ, գիտեմ, Տէր Հայր, շատ լացուց գրեզ անողորմ մահ եւ չյագեցաւ կարծես դեռ: Այս սուկալի թշնամուոյն դէմ ինչ ընել պէտք է: Արցունքով չենք կարող անոր գութն շարժել, աղաչանքէ, պաղատանքէ բան չհասկնար նա: Անծանօթ աշխարհէ եկած օրէնքի մը անդառնալի վճիռը բերողն է նա, որ կ'ըսէ մեզ. «Չեմ ես թշնամի, ընդհակառակը ձեր ապագայ երջանկութեան պատգամաբերն եմ. ես եմ դուռն ընդ որ պիտի մտնէք յախտեմական երջանկութիւն, մի խաբուիք իմ դաժան դիմակէս, ես չեմ ձեր թշնամի, մանաւանդ անետաբեր պատգամ կու տամ զձեզ բուն հայրենիքն տանիլ ուր չիք արցունք, չիք տառապանք»:

Ուրեմն, սիրելի եւ վշտակիր Տէր Հայր, սրբէ արցունքդ եւ հաւատա քու հոգեհատոր հարազատիդ այս պատգամը խրկողին եւ փառաւորեա զայն որ մեր խեղճութեան վրայ գթալով կ'ուզէ շուտով հանել զմեզ այս զազիր ու պշգալի (sic) երկրէս⁴⁰:

Ձերդ անձնուէր
Գ. Ապտուլլահ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Ապտուլլահ եղբայրների պապն Աստուածատուր Հիւրմիւզեանն էր, որը սուլթան Ապտիւլ Համիդ Ա.ի օրօք վարել է արքունի պալատական մատակարարի պաշտօնը: Անգանին հրապուրուած նրա բարձր արժանիքներով միշտ առաջարկել էր կրօնափոխ լինել: Բայց Աստուածատուրը փորձում էր անընդհատ խուսափել այդ առաջարկից: Ի վերջոյ նա գտնում է ելքը եւ մոլեռանդ պալատականների բերանը փակելու համար տալիս ճիշտ պատասխան. «*անուհս Աստուածատուր կը նշանակէ Ապտուլլահ, կրնաք այսուհետեւ զիս այդ անունով կոչել, եւ այսպէս թէ՛ զձեզ գրհացուցած կը լինեմ եւ թէ՛ ինչո՞ւ հանդարտ կը լինի*» (Ե. Տայեցի, «Գեորգ Ապտուլլահ. Կեանքն Եւ Գործունէութիւնը», *Բազմավէպ*, 1929, էջ 5): Եւ այդ օրուանից Աստուածատուր Հիւրմիւզը կը վերածուի Ապտուլլահի, որը եւ շարունակուեց որդուոց որդի: Արժէ անելացնել, որ Ապտուլլահեաններն ու Հիւրմիւզեանները երկու եղբոր ժառանգներ են եղել, այդ թում՝ Շիրակի արքեպիսկոպոս Եղուարդ Հիւրմիւզեանը:

² «Ապտուլլահեան Եղբարք Ի Կ. Պոլիս», *Բազմավէպ*, Փետրուար 1866, էջ 56:

³ «Ապտուլլահ Եղբարք Պոլսոյ», *Բազմավէպ*, Հոկտեմբեր 1867, էջ 320:

⁴ Նկատի ունի Բերայի կենտրոնական պողոտան:

⁵ «Էջ Սըն Ալ. Մըրրէի Անգղիացիոյն Ապտուլլահ Լուսանկարիչ Եղբարք Վրայ Գրած Տողերը», *Բազմավէպ*, Օգոստոս 1871, էջ 250:

⁶ Տայեցի, էջ 8:

⁷ «Ապտուլլահ Եղբարք Պոլսոյ», էջ 320:

⁸ Նկատի ունի գերմանացի հնագէտ Անդրեաս Գաւիդ Մորդտմանին (Andreas David Mordtmann, 1811–1879): Վանի սեպագիր արձանագրութիւնների մասին նրա հիմնական աշխատութիւնն է՝ *Entzifferung und Erklärung der Armenischen Keilschriften von Van und der Umgegend* (Վանի եւ շրջակայքի արձանագրութիւնների վերծանումն ու բացատրութիւնը), (Leipzig, 1872):

⁹ Ֆրանսիական թերթ՝ *Le Temps*, տպագրուել է 1861-1942:

- ¹⁰ Տայեցի, էջ 136:
- ¹¹ Նոյն, էջ 133:
- ¹² Այդ գրքերն են.- Մորթման, *Բեւեռագիրք Հայաստանեայց*, գերմաներէն թրգմ. Գէորգ Ա. Ապտուլլահեան, Կ.Պոլիս, Տպ. Պօղոս Քիրիշեանի, 1872. նաև՝ *Հայ Բեւեռածէ Արձանագրութիւնը Լուսաբանեալ Ի Մորթմանայ*, թրգմ. ի գերմ. Գէորգ Ա. Ապտուլլահեան, Կ.Պոլիս, Տպ. Յակոբ Պօյաճեանի, 1872:
- ¹³ 1872 Մայիսի 17ի նամակից, Տայեցի, էջ 162:
- ¹⁴ Նոյն, էջ 34:
- ¹⁵ Նոյն, էջ 35:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 109:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 39:
- ¹⁸ Նոյն, էջ 134:
- ¹⁹ Տե՛ս՝ Գ.ԱԹ, Թորոս Ազատեանի Ֆոնդ, 12րդ բաժին, վաւերագիր 22-37:
- ²⁰ Յովհաննէս Քինյ. Սկրեան (1831-1909)՝ ծնունդ է Պարտիզակ գիւղում, կրթութիւնը ստացել Նիկոմիդիայում եւ ընդունել հոգեւորական կոչում: Յետագայում վարել է տարբեր կրթական եւ եկեղեցական պաշտօններ:
- ²¹ *Թայմզ* օրաթերթը Լոնդոնում հրատարակում է 1876ից:
- ²² Հայ Խնդիրը Հայկական Հարցն էր, որն օր օրի նոր ընթացք էր ստանում:
- ²³ Խօսքը Կ.Պոլսի Բերա (Պէյտոլու) թաղամասում գործող Ապտուլլահների լուսանկարչատան մասին է:
- ²⁴ Գէորգ Ապտուլլահը աշխուժօրէն մասնակցում էր ազգային գործերի քննարկմանը եւ գործընթացին՝ ներգրաւում օտար հասարակական եւ քաղաքական գործիչների: Այդ քննարկումների վայրը համարեա միշտ նրա լուսանկարչատունն էր:
- ²⁵ Ջէյմս Բրայս (1838-1922)՝ դերկոմս, անգլիական պետական գործիչ, իրաւաբան եւ պատմաբան: 1876ին հիմնել է Անգլո-Հայկական Ընկերութիւնը եւ որպէս նախագահ նոյն թուականին եղել Հայաստանում ու բարձրացել Արարատ լեռը: 1916ին հրատարակել է *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire (1915-1916)* փաստաթղթերի ժողովածուն՝ իր առաջաբանով եւ խմբագրութեամբ: Հայերի պաշտպանութեամբ հանդէս է եկել նաև հրապարակային ելոյթներով:
- ²⁶ Վալաս - անյայտ անձ:
- ²⁷ Վաբօր (իտալերէն՝ *vapore*) – շոգեմալ:
- ²⁸ Հաւանաբար թրք. գիւհան՝ վնաս բառի աղաւաղում ձեւը:
- ²⁹ Թերեւս՝ թրք.՝ վնաս չունի, աղաւաղում ձեւով:
- ³⁰ Ապտուլլահների՝ Տ. Յ. Յովակիմեանի լուսանկարը պահում է՝ Գ.ԱԹ, Ռափայել Պատկանեանի Արխիւ, թիւ 1505:
- ³¹ Դպրոցատէր Հայուհեաց Ընկերութիւնը հիմնուել է 1875ին Կ.Պոլսի Հռիփսիմեան Վարժարանի սանուհիների նախաձեռնութեամբ, յետագայում վերանուանուել է Դպրոցատէր Տիկնանց Ընկերութիւն: Հիմնադրման գործուն աջակիցներն էին Տիւսաբը եւ նրա մայրը՝ Նազլը Վահանը: Պատուատր նախագահն էր Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանը, իսկ պատուատր անդամներն էին Յովհաննէս Այվազովսկին, Գրիգոր Չիլինկիրեանը, Գ. Ապտուլլահը եւ ուրիշներ: 1882ին Ընկերութիւնը Կ.Պոլսում կազմակերպել է առաջին հայկական գեղարուեստական ցուցահանդէսը Այվազովսկու մասնակցութեամբ:
- ³² Ման Ստեֆանօ՝ Կ.Պոլսին մօտ արուարձան:
- ³³ Սրբոհի Տիւսաբ (1841-1901)՝ գրող, հեղինակ *Մայտա*, *Սիրանոյշ* եւ *Արաքսիա Կամ Վարժուհին* վեպերի: Գ. Ապտուլլահը բարեկամական եւ նամակագրական կապ է ունեցել Տիւսաբի հետ, որից մեզ են հասել Տիւսաբի գրած 12 նամակների հրապարակումները (տե՛ս՝ Տայեցի, էջ 105-112, 129-132):
- ³⁴ Գէորգ եւ Յովսէփ Ապտուլլահները բացում են լուսանկարչական նոր տաղարար Եգիպտոսի մայրաքաղաք Կահիրէում: Դա Եգիպտոսի խտիւ Թեֆիք փաշայի եւ իր

տիկնոջ յաճախակի հրաւերների եւ ցանկութեան արդիւնքն էր: Մասնաճիւղը գործել է 9 տարի, մինչեւ 1895:

³⁵ Նկատի ունի Յովսէփ Ապտուլլահին:

³⁶ Արաբերէն կը նշանակէ մեռնիլ:

³⁷ Ապտուլլահները դեռ Պոլսում պատրաստում էին տեսարժան եւ պատմական վայրերի, ինչպէս նաեւ հնագիտական եւ արուեստի տարբեր նիւթերի լուսանկարների հաւաքածուներ: Այդ բազմաժանրութիւնն էր նրանց արուեստի գլխաւոր յաջողութիւնն ու փայլը:

³⁸ Քաման, քաման – նորից, նորից (արաբերէն):

³⁹ Խօսքը Յովհաննէս Քինյ. Սկրեանի որդու մահուան մասին է:

⁴⁰ Խօսքը Թուրքիայի մասին է:

KEVORK ABDULLAH'S LETTERS TO FATHER HOVHANNES MEGERIAN
(Summary)

ANI KIRAKOSYAN

After its first appearance in the late 1830s in France, photography and the profession of picture taking spread quickly to reach the capital of the Ottoman Empire in the mid-1860s.

The first photography shop was inaugurated in Istanbul by the Armenian Abdullah brothers. Their grandfather, Asdvadzadur Hurmuzian, was a provisioner at the imperial court of Sultan Abdul Hamid. Due to pressures from the court staff, Asdvadzadur converted his name to its Turkish equivalent and was renamed Abdullah.

By the late 1860s the Abdullah brothers had become renowned in the Empire due to their extensive investment and the souvenir photos they took of historic sites in the Ottoman capital.

Becoming the imperial photographers of the Sultan brought them further fame at a time when the Armenian Question became a part of the Eastern Question.

Eventually a wide spectrum of European political figures and newspaper correspondents who visited Istanbul had to have their pictures taken by the Abdullahs. The latter grasped this opportunity to raise and echo the concerns and aspirations of their co-nationals, the Western Armenians, who suffered from inequality, persecution, an insecure life and dispossession.

Kirakosyan puts into circulation seven unpublished letters of Kevork Abdullah addressed to Father Hovhannes Megerian, a high functionary of the Armenian Patriarchate of Constantinople. In these letters Kevork asks Father Megerian to join him in various appointments he took to raise Armenian concerns.